

В. И. ЛЕНИН НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН БОЛАЛАР ЖАМҒАРМАСИ

«ИЖОДКОР» ХУЖАЛИК ҲИСОБИДАГИ ИЛМИЙ-ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
БИРЛАШМАСИ

Амир Саййид Олимхон

Бухоро халқининг ҳасрати тарихи

ЎЗБЕКИСТОН ССЖ «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ 1991

Сўнгги Бухоро амири Саййид Олимхон (1881—1944 йиллар) қаламига мансуб хотиралар тўлиқ ҳолича ўз ватанида илк бор нашр этилмоқда. Унинг толиби илм бўлган чоғларидан, амирлик чоғи, большевикларнинг Бухорони зўрлик билан босиб олиши ва ватандан узокда, муҳожирлик йилларга қадар кечган умри сурунли ва мураккаб тарихий давр кўзгусида яққол намоён бўлган. Ўлкамиз кечмишини ўрганишда тарихий шахслар ўзи ёзиб қолдирган, жуда камчил ва ноёб бўлган бундай асарларнинг қиммати йиллар ўтгани сайин ошиб бориши табиий экан, мазкур асарни ўз ўтмишига бефарқ бўлмаган кенг ўқувчилар оммаси диққат-эътиборига ҳавола этамиз.

Форсийдан таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи
Абдусодиқ ИРИСОВ
Нашрга тайёрловчи Саид МУРОД
Масъул муҳаррир Комил ХОЛМУҲАММАД
Муҳаррир Рустам ОБИД

Тақризчилар:
Ўзбекистон ССЖ ФА муҳбир аъзоси
А. Муҳаммаджонов,
шарқшунос М. ҲАСАНИЙ

4701000000—084
С — 54890
—073(02)—91

ISBN 5—648—01799—5

© «Ижодкор» ҳўжалик ҳисобидаги илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси 1991 й.

СЎЗБОШИ

1966 йил апрель ойининг охирларида Тошкентда машҳур ва машъум зилзила юз берди. Бу воқеадан бир ҳафта ўтар-ўтмас мен Сурия Араб жумҳуриятининг бош кенти ҳисобланган Дамашққа ишга кетдим. Орадан бир ярим-икки ой ҳам ўтмаган эди, Дамашқдаги уйимга бир қорачадан келган, ўрта бўйли, ўзига ярашган мўйлаби ҳам бор бир киши ташриф буюрди. Кўринишидан у худди сувратини кўрганим Абдулла Қодирийга ўхшарди. Бу киши ўзбекчалаб менинг исми шарифимни сўради. Биз кўришдик, мен ўзимни таништирдим, ичкари кирдик.

— Мен Жўра қори бўламан, баъзан ёзувларда Сургун деган от ҳам қўшиб айтилади, таҳаллусим Бўтакўз. Мамлакатдан узоқда — сургунда юргандайман, баъзида шундай аташ билан ўзимни овутган, ўзимга тасалли берган бўламан. Шу йили апрель ойида Дўстлик жамиятининг даъвати билан мамлакатга боргандим. (Хориждаги ҳамшаҳарларимиз «Ўзбекистон» номи ўрнига кўпинча «мамлакат» ёки «ватан» сўзини ишлатадилар). Эсимни таниганимдан бери орзу қилганим — ватанни кўришга муяссар бўлиш эди, бир ҳафта ҳам ўтмасданоқ ўша мудҳиш зилзила юз берса бўладими, ёпирай, мени ажал қувиб келган экан, шу ерда ўлар эканман-да, деган ҳаёлга ҳам бордим. Йўқ, худога шукр, кечмиш бўлди (яъни ўтиб кетди). Ўша ерда дўстларингиз бир нарсани сиздан ҳикоя қилишди, сўнг жанобингиз исми-шарифлари зикр қилинган чоғда суҳбатга чорлаш учун сизга қўнғироқ қилишса, аллақачон бу томонларга равона бўлган экансиз. Шу билан мен мамлакатдан чиқиб Истанбулга келдим, у ердан бу томонларга ўтдим, кейин Урдунга (яъни Иорданияга) ўтаман.

— Бундан бир мутолаа қилинг, сизга совға, — деб бир китоб берди.

Китобга қарасам, Бухоро амири — Олимхон каламига мансуб, меҳмонга миннатдорчилик билдирдим. Китоб форсийда ёзилган, Ғарбда чоп этилган эди.

Мен китобни мутолаа қилиб, юртга қайтганда ўзбекчага ағдарарман, деган ҳаёлга келдим. Мана, орада чамаси йигирма беш йилча вақт ўтди. Орзиқиб қутилган дамлар келди. Бу чоғлар ошқоралик деб ном олди. Бор ҳақиқат аста-секин қалқиб юзага чиқа бошлаётир. Шундай мулоҳазалар андишасида ниҳоят ўша китобнинг форсийдан қилган таржимасини ҳурматли ўқувчилар эътиборига ҳавола

этаётирман. Муаллиф фикрини яхши ифодалай олдимми — йўқми, бу мухтарам китобхонлар ҳукмига ҳавола. Мабодо баъзи ибораларда фикр яхши ифодаланмаган бўлса, ўтиб кетган камчилик учун китобхондан олдиндан узор сўрайман. Мабодо улар ўз мулоҳазаларини менга ёзиб ё матбуот орқали билдиришса, мулоҳазатига миниб мақсад сари отланишимиз турган гап.

* *
*

Рисолани таржима қилишда иложи борица муаллиф руҳи, услуби, ҳатто ўша даврда ишлатилган маъмурий бўлинишлар номи (чунончи, туман, беклик қабилар)ни сақлашга ҳаракат қилинди. Ўша даврда Бухоро давлати йигирма саккиз бекликка бўлинган. Чунончи, ҳозирги Нурота, Қоракўл, Чоржўй, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Денов, Яккабоғ каби жойларнинг ҳар бири бекликдан иборат бўлган. Беклик бизнинг ҳозирги истеъмолимизда районга тўғри келади, шу билан бирга «туман» тушунчаси ҳам бунга тўғри келгандай бўлаяпти. Чунончи, Ғиждувон тумани, Вобкент тумани, Лаълака тумани. Китобда Нурота эса вилоят сифатида битилади.

Амир Олимхоннинг ёзишича, ўша даврда Бухоро давлатига қарашли ерлар 225000 квадрат километр бўлган, бу эса тахминан Италия майдони билан тенг деганидир. Унинг ёзишича, Бухоро аҳолиси асосан ўзбек, туркман, қирғиз, козок, тожик, яҳудий ва араблардан иборат эди. Бундан кўринадики, Бухоро давлати кўпмиллатли мамлакат бўлган, унда Ўрта Осиё халқларининг барча вакиллари яшаган. Олимхон бу ерларда яшовчи яҳудий ва арабларни китобига битишни ҳам унутмаган.

Амир Олимхон ёзади: «Бухоро хонлари бутунлай манғитларнинг ўзбек тоифасидан бўлган. Бухоро подшоҳлари мўғил одатларига кўра тўшакча (у ок кигиздан тайёрланган — А. И.) устига табаррукона ўтказилиб, саййидлар, хўжалар ва муллолар уни ердан кўтарардилар». Туркий подшоҳларни ок кигизга солиб кўтариш қадим-қадимдан қолган анъана бўлган.

Бу гапда келтирилган «мўғил» сўзи аслида туркий қабилалардан бирининг номи, у «монгол» эмас. «Мўғил» билан «монгол» томонила бошқа-бошқа халқ. Шу жиҳатдан Ҳиндистонда Бобур тузган империя баъзан янглиш ишлатилиб келаётган «Монгол» эмас, балки «Мўғил империяси»дир. Бунга Саййид Олимхон битган сатрлар ҳам гувоҳлик беради. Олимхон ёзади: «Бухоро Марказий Осиё мамлакатларининг энг қадимгиларидан бири бўлиб, бунда навбатма-навбат шахзодалар салтанат қурганлар... Сўнгги сомоний подшоҳларининг вафотидан сўнг (1005) Бухоро икки марта турк ва салжуклар сулоласининг қўлига ўтди. Ундан сўнг Чингизхон ва Темур, кейин шайбонийлар, аштархонийлар сулоласи, ўзбек — манғитлар Бухорода ҳукм сурдилар. Манғит тоифаси 1783 йилдан то 1920 йилгача Бухорода салтанат сурдилар».

Мана бу сўзлар тарихимизни тузукрок тушунишга, янада чуқуррок билишга ёрдам беради.

Бухородан хорижга чиқариладиган маҳсулотлардан ташқари от ҳам экспорт қилинган. «Бухоро отлари, — дейди муаллиф, — хусусан, қорабайир нави 1914 йилги урушда аҳамият қозониб, яхшичилигини исботлайди. Бухоро амири қанчадан-қанча минг бош отни Русия давлатига берди».

Шу билан бирга амир эсдаликларида ўша даврда Русия билан Бухоро ўртасида бўлган савдо микёси ҳақида ёзилади: «Большевиклар инқилобидан олдин Бухоро савдоси факат Россиянинг ўзи билан икки юз эллик миллион франкка етар эди. Лекин бахтга қарши юкларни элтиш воситаларининг йўқлиги савдо ишининг ривожланишига катта тўсқинлик қилди. Ваҳоланки, қанчадан-қанча темир йўл воситалари мамлакатнинг бошидан охиригача чўзилган эди».

Амир Олимхон ўз даврида бирмунча маданий қурилишлар қилади, мадраса, масжид, кўприк қурдиради. «Бухоро минорасининг паст томонида, — дейди муаллиф, — ўз номимдан Дорул-улум бўлган бир мадраса қурдирдим; турли илмлардан дарс берувчи муаллимлар тайин этдим. Мазкур мадрасада истиқомат қиладиган талабалар сарф-харажати, маош ва кийим-кечаги ҳам ўз тарафимдан белгиланиб, унга бир нафар нозир ҳам тайин этдим; уларнинг емак-ичмак, маош ва кийим-кечакларини муайян бир вақтда етказдирардим».

Амир қурдирган бу ўқув даргоҳи мисоли ҳозирги интернат мактаби ё техникумига тўғри келадиган бир билимгоҳ деса ҳам бўлади. Бу эса ўша давр савиясидан туриб қаралса, албатта, жуда катта воқеа бўлган.

Қолган гапларни ўқувчининг ўзи эсдаликлардан ўқиб олиши мумкин.

Абдусодиқ ИРИСОВ.

РАҲМДИЛ ВА МЕҲРИБОН АЛЛОҲ ИСМИ БИЛАН

Аллоҳга мактовлар, оламлар Рабби ва унинг элчиси Муҳаммадга ва унинг оиласига ва барча дўстларига покликлар ва саломлар бўлсин.

Аммо баъд билим эгаларининг виждони ва хотир эгаларининг олдида яширин қолмасинки, мен таг-тугли Бухоройн шариф халқининг фидойиси Саййид Амир Олимхон — Бухоро мулкининг ҳукмрони эдим.

Ўз аҳволим ва бошдан кечирганларимни ёшлик чоғимдан олиб борилган то Бухоро пойтахтида салтанат учун большевиклар билан олиб борилган жангларда бўлиб, ўзимнинг Қобул доруссалтанасига кўчишим воқеаларини таҳрир ипига тизиб ушбуда баён қилдим, унга «Тарихи хузни милали Бухоро» («Бухоро халқининг ҳасрати тарихи») деб ном қўйдим, токим ўқувчилар ва унга кўзи тушган зотлар бу фақирнинг баён қилган ҳолларидан ва Бухоро салтанати пойтахти ва унга тааллуқли бўлган маълумотга эга бўлсалар ва большевиклар билан бўлган муҳораба ва Афғонистонга кўчишим сабабларини мутолаа қилиб, унга инсоф назари билан боксалар.

Энди тил нутқини баён этувчи тўти бўлмиш — қаламни тилга киритиб, аҳвол баёнини ушбу битикда тараннум этадиган бўлсам, шундайки, бу банда¹ даргоҳи олий Саййид Амир Абдулаҳадхон ўғли Саййид Олимхон дор ул-фоҳира бўлмиш Бухоройн шариф ҳукмдоридурман. Мен ҳазрати падари бузрукворим салтанати қарор топган даврда диёнат илми ва ўрганилиши лозим бўлган билимлардан таҳсил қилганимдан кейин салтанат ва мамлакатни идора қилиш қонунларини эгаллаш мақсадида рус улуғларининг саховатидан фойдаландим. Шунда ўн уч ёшлигимда милодий йилнинг минг саккиз юз тўқсон учда буюк шаҳаншоҳ бўлмиш падари бузрукворим ҳазратлари амру фармонлари билан бир неча мўътабар намакхўр-яқин дўстлар ҳамроҳлигида Петербургга боришга азм қилдим.

Тартиб-қоида юзасидан у ер мактабларида етти йил ўқитилар

¹ Қитобда муаллиф камтарлик ва одоб юзасидан ўз номини кам ишлатади ва барча жойда «мен» дейиш ўрнига «бу банда» деб ёзади. Биз ҳам шарқ услубидаги бу шаклни сақлаб қолиш мақсадида ҳамма ерда унинг услубидагидек қилиб «банда» деб олдик. Шарҳлар таржимонники.

эди. Бинобарин, падари бузрукворим истагига кўра таълимотни тезлаштириш мақсадида ўқиш муддати уч йил деб қарор қилинди. Бу уч йил орасида ёзлари мактаблар ёпилган кезлари Бухорога, падарим хизматига келиб-кетиб турардим. Шундай қилиб, мен уч йил давомида таълим олиб, мамлакат тартиб қондаларини биладиган даражада билим ҳосил қилдим, ўқишларни тугатиб, имтихон топширдим.

Рус давлати улуғлари мени Бухоро давлати валиахдлигига мансуб бўлганлигим учун Бухорога қайтаришди. Шу билан мен милодий йилнинг 1896 йилида Петербургдан Бухоройи шарифга, зоти шаҳона Падари бузрукворим ҳазратлари даргоҳларига қайтдим.

Шундай қилиб, мен қиблагоҳим кўлларини ўпиб, доим у киши билан бирга бўлишга мушарраф бўлдим. Падари бузрукворим мени икки йил давомида ўз хизматларида ҳамрикоб қилиб ёнларидан олиб юрдилар. Мен кўл остида бўлган муқадас ватаннинг ички аҳволлари ҳақида баъзи бир таълимотларни у кишининг муборак тилларидан эшитиб тургандим; булардан мен кўп фойдалар кўрдим. Сўнг зоти шаҳона падари бузрукворим менга Бухоройи шарифга қарашли бўлган ўлкалардан бири Насаф² вилояти ҳукмронлигини марҳамат қилдилар.

Бу билан менга бахтиёрлик бахш этиб, шаҳона тўнларни кийдирдилар, хисравона ҳукмронлик тожини бошимга қўйдилар. Падари бузрукворим ижозатлари билан мазкур вилоятга азм айладим. Шунда мазкур вилоятнинг барча аъён ва хос кишилари менинг истиқболимга чиқиб кутиб олдилар.

Шундай қилиб, мен улар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, улар илтифотидан бошим кўкка етди, уларга меҳру ҳурматимни билдириб Насаф вилояти қўرғонининг ичига кириб бордим, барча каттакон бўлган одамларни муборакбод этиб, уларни хурсанд ва мамнун эттирдим.

Бу ожиз банданинг Насаф вилоятидаги ҳукмронлигим муддати ўн икки йил давом этди. Бу муддат ичида менинг ҳукуматим ҳамиша фақирпарвар ва ғарибнавозликка интиларди, мазлумларни золимлардан асраб, ҳақни қарор топдирарди. Шундай қилиб, мазкур вилоят аҳолисини ўзимдан хурсанду мамнун эттирдим.

Мазкур вилоятга яқин жойда Қашка деган шўҳ дарё оқарди. Ундан камбағал бева-бечораларнинг кечиб ўтишида роҳати бузилиб, доимо ғам-ташвишда эдилар. Аҳолининг осойишталигини кўзлаб мазкур дарёга тошу темирдан³ бир кўприк қурдирдим, кўприкни эса ўз номим билан атадим. Шояд факиру фуқаролар сув кечиш ташвишидан қутилиб, тинчу осуда яшасалар, деб ўйладим. Шу билан яна бошқа бир канча мадраса ва ибодатхоналар қуриб, бу борада анчагина юмушларни юзага келтирдим.

² Насаф — ҳозирги Ўзбекистон жумҳуриясидаги Қарши шаҳрининг қадимги номи. Тарихда бу шаҳардан кўплаб буюк сиймолар етишган.

³ Матнда тош ва оҳакдан деб ёзилган.

Бундан сўнг, ҳукм юритганимдан ўн икки йил ўтгач, зоти шоҳона падари бузрукворим мени дор-ул-фоҳира Бухоройн шарифга қарашли жойлардан бири бўлган Хўрок водийсининг Қармина⁴ номи билан машҳур бўлган вилоят ҳукмронлигига кўчирди. Бу билан зоти шаҳона мени ўзларига яқин бўлган жойга олиб келдилар. Насаф вилояти ҳукмронлигидан Қармина вилояти ҳукмронига айландим. Мана шу зикр этилган вилоятда икки йил давомида ҳукм юритдим. Шу аснода зоти шаҳона ҳазрат Саййид Амир Абдулаҳадхон — менинг Падари бузрукворим тақдири илоҳий амри билан фонийлик оламидан боқийлик дунёсига рихлат этдилар.⁵ Шунда иқтидор эгаси бўлмиш падари бузрукворим подишоҳ ҳазратларининг салтанати муддатига йигирма олти йил бўлган эди.

Шу билан мен 1329 нчи ҳижрий йили муҳаррам ойининг ўнинчи куни, милодийнинг 1911 йили менга мерос бўлиб қолган марҳум ва мағфур падарим салтанати тахтига ўтирдим. Бухоройн шарифнинг барча аҳолиси бу ожиз бандага хизмат қилмоққа қасамёд этдилар.

Тахтга ўтирганимдан сўнг бу банда даргоҳи олийда мамлакатимнинг бир йиллик хирож тўлашдан озод қилиш фармойишини бердим. Шу тариқа иш тутишим билан фақир-фуқароларни кўп хурсанд қилдим, уларнинг бошлари кўкка етди.

Орадан бир йил ўтгач, элтутиш ва фақирпарварлик тартибини ўрнатишга интилдим, Бухоро давлатида тартиб-интизом ва ободлик ишларини бажо келтира бошладим. Буюк ишларни барпо этишга саъй-ҳаракат этдим, мадрасалар, ибодатхоналар бино қилишга киришдим. Барча илмларни ўргатиш борасида анчагина ҳаракат қилдим.

Бухоройи шариф аркининг яқинида, Балойи ҳавз дейилган жойда ўз номимга бир ибодатга масжид бино қилдирдим. Бухоро минорасининг паст томонида бозорнинг ички томонида ўз номимдан Дор-ул-улум — Билим уйи бўлган бир мадраса қурдирдим; ҳар хил илмдан дарс берувчи муаллимлар тайин этдирдим. Мазкур мадрасада истикомат қиладиган талабалар сарф-харажатлари, маош ва кийим-кечаги ҳам ўз тарафимдан белгиланиб, унга бир нафар нозир тайин этдим; уларнинг емак-ичмак, маош ва кийим-кечақларини муайян бир вақтда етказдирардим. Бозор ва йўл ободлигига кўп ҳаракат қилдим, уч йил ичида Бухоро мамлакати анча обод бўлди, унга зеб-зийнат ва тартиб-интизом ўрнатдим. Менинг саъйи-ҳаракатимдан Бухоро аҳолиси ва бутун мамлакат мамнун бўлди.

Банда ўз халким учун қўлимдан келадиган хизматимни бажо келтирганимга шукр қилардим. Бу бандайи ожиз Турон мамлакатида ўн йил давомида салтанат сурдим. Ўн йилдан сўнг, Совет давлатига қарши курашдим, ниҳоят Афғонистон давлатига кўчдим.

⁴ Қармина — бу ном ҳозир ҳам шундай сақланган, баъзан Қармана сифатида ишлатилади. Хўрок эса ҳозир ҳам шундай.

⁵ Рихлат этиш — нариги дунёга кўчиш, яъни вафот этиш маъносига.

Большевикларга қарши қилган юришим ва Бухородан кўчишга ихтиёр этишимга доир барча сабаблар ҳиқоясини мушоҳада юритувчиларнинг хотиралари учун буларни таҳрир ипига тиздим, токи бошимдан ўтган аҳволотимдан ўзгалар ҳам хабардор бўлсалар.

Вакт келиб Бухоройи шариф давлати бувам, раҳматлик Саййид Амир Музаффархон даври салтанатидан то раҳматлик Саййид Амир Абдулахадхон мағфуру марҳум падари бузрукворим замониға ва ундан то бу бандайи ожиз салтанати муддатигача мана шу Бухорода ўтди. Бу орада ва муаззам рус давлати салтанати барқарорлигининг олтмиш уч йиллиги давомида бу томонларда дўстлик ва ошначалик юз бериб, икки давлат орасида дўстлик барқарор ва бардавом бўлди. Шу сабабдан рус давлати ходимлари билан Бухоро давлати ходимлари ўртасида келишув ҳам бўлиб ўтган эди. Келишувларда аскарлар ва ҳарбий куруллар Бухоро тарафидан қискартирилиб, (Уни қўриклаш учун) ҳарбий асбоб-ускуналар ва аскарларни рус давлати ўз зиммасига олган бўлди. Бухорода эса мамлакатни ҳимоя қилиш учун ўн икки минг аскар бўлишиға қарор қилинди; мамлакатни ҳимоя қилиш борасида яна аскар лозим бўлса, рус давлати Бухоро давлатини қўллашға тайёр турадиган бўлди. Шу билан император давлати замони мавжуд бўлган қадар Бухоро давлати аскарлар ва ҳарбий курулларға ҳеч эҳтиёжи бўлмади, тинч ҳаёт ҳукм сурди, мен бўлсам мамлакат ободончилиги билан шуғулланишға интилардим. Бундан сўнг рус давлати инқилоби юз берди. Бу банда мамлакатни тартиб-интизом ва хавфсизлигига саъй-ҳаракат қилдим.

Бинобарин рус жамоати ичидан бир қанча беасл бўлмағур жоҳил шахслар пайдо бўлиб, улар ўзларининг ҳазрат жаноб олийлари рус давлати улуғлари орасига раҳна солдилар. Улар қарор қабул қилишиб, одамларни мажбур қилишди. Бу беасл бўлган шахслар бу қонун билан одамларни тўплаб, ниҳоят рус императорлик давлатини ўз салтанатидан ағдариб, ўз жамоасидан бўлган бир неча нафар одамларни каттақон қилиб қўйдилар ва ўз ҳукуматларини муваққат шўро мажлиси деб атаб, Керенский⁶ деган одамни жумҳурият раиси мансабига кўтардилар.

Бу маваққат давлатлари бир неча ой давом этди. Мазкур Керенский ҳукумати тарафидан уларнинг Преображенский⁷ деган вакилларидан бири мухтор вазир қилиниб, дорулфоҳира Бухоройи шарифға келадиган бўлди. Ниҳоят у киши шаҳарға кириб келиб, бу бандайи ожиз билан учрашди. Бу киши келиб гапға қулоқ бериб, икки давлат ўртасида келишув бўлди, шунда Бухоро давлати мустақиллигини бу ожиз бандаға берди ва келишувға имзо ҳам чекди. Сўнг у қайтиб кетди.

⁶ Керенский Александр Федорович (1881—1970) — рус сиёсий ва давлат арбоби, оқловчи. 1917 йили вақтли ҳукумат раиси.

⁷ Преображенский — бу, Александр Григорьевич (1850—1918)ми ё бошқа шахсми, аниқланмади.

Бухоро давлати мустақиллик олганидан сўнг дўстлик ва ошнолик инларини пайдо қилиш мақсадида Бухоро давлати номидан вазир Тўрахўжа ва мулло Қутбиддинларни Афғонистон давлатига юбордим. Бу аснода хожи Сафарбийни ҳам ўз намоёндам сифатида инглиз комиссияга, Машҳадга юбордим. Комиссион ҳам юқорида эслатилган жавобни мувофиқ кўрди. Сўнг мен большевикларга Бухорони бўшатиб қўйишсин, деган фикрни билдирдим. Большевиклар менинг илтимосимга қаршилиқ кўрсатишди, улар инглиз аскарлари билан ҳам жанг қилдилар.

Бу борада Мирза Салимбек парвоначи ва Абдуррауф қарвонбошини инглиз аскарларига йўл кўрсатиш учун Чаҳоржўй⁸ томонга жўнатдим. Лекин уларнинг Чаҳоржўйга келиши пайтида инглиз аскарлари у ердан жўнаб қолишган экан.

Бу орада Афғонистон давлати Британиё давлатига қарши уруш бошлаб қўйди, кейин муқаддас Бухоройи шариф давлатига афғон давлати томонидан генерал Муҳаммад Валихон мухтор вазир сифатида ташриф буюрдилар. У киши зоти шаҳона билан учрашмоқчи бўлиб, афғон амири олий ҳазратларидан кўпгина совға-саломлар келтирдилар ва бу бандайи ожизга топширдилар. Мен мухтор вазир билан учрашдим. Бу суҳбат асносида бандайи ожизга унинг шахсий саволи ҳам бор эди, мен унинг жавобини айтдим. Менинг мақсад-ниятим шу эдики, мен большевикларга қарши уруш қилсам, зеро шу фурсатда душмanning нихоятда заиф экани кўриниб турибди. Шунинг учун вақтни ганимат билиш керак, сўзсиз, бу-шундай, дедим. Мухтор вазир анча ақлли ва узокни кўра оладиган шахс ҳамда ислом давлатининг хайрихоҳларидан бўлганидан менинг саволимга шундай жавоб берди.

Афғонистон давлати билан сиз ҳар иккаловингиз биродарсизлар. Бирингиз Британиё давлатига қарши бел боғлаб урушга киришганда, сиз ҳам бу тарафдан большевиклар давлатига шундай йўл тутсангиз, худо кўрсатмасин, сизнинг воситангиз сабабли миллат хизматкори бўлган ҳар икки биродар ислом оламидан икки давлатни харобаликка олиб келмасангиз, деб кўрқаман. Бу ишни орқага сурунги, шунда биродарингиз иши нима билан тугагини кўришингиз мумкин. Бундан сўнг бир-бирингиз билан бамаслаҳат иш юритсангиз, яхшироқ бўлади.

Рост, вазири аъзамнинг бу сўзлари жуда тўғри гап эди. Мен ўзимга бўлган яхшилиқни шу билан билдим ва бу мулоқотни анча вақт хотирамда сақлаб, сабрни ўзимга ҳунар қилиб олган бўлдим.

Муҳаммад Валихон Бухоро давлатидан рус давлати тарафига жўнаб кетди. Аъло ҳазрат афғон амири дўстликни мустаҳкамлаш йўлида Фазл Аҳмадхонни менга юборди. У икки юз нафар аскар, бир гуруҳ оркестр, еттита тўп, еттита филни менга юборди. Бу аснода элтутиш тadbирларини кўриб, Муваккат жумҳурият давлати Керенскийга бу бандайи ожиз ўз тарафимдан ишончли бир кишини бир вафд-намоёнда тариқасида юбордим, янгидан келишув тузиб,

⁸ Чаҳоржўй — хозирги Чоржўй.

Амир Саййид Олимхон

Бухоро давлати муҳри, нишони
ва пуллари.

унга имзо чекишни истадим. Мазкур муваккат ҳукумат бу қисқа фурсатда инқилобга йўликиб қолди. Улар икки қисмга ажралдилар: бири меньшевик, бошқаси большевиклар бўлиб, иккала жамоа ҳам бир-бирига уруш эълон қилдилар. Шу сабабдан булар иккалови ўртасида бир-бирига қарама-қаршиликлар юз бериб, ниҳоят большевиклар қарор топишди. Шунда рус давлатида каттакон бўлганларнинг ҳаммаси ҳар хил мамлакатларга пароканда бўлдилар, у ерларда паноҳ топган бўлдилар. Большевиклардан бўлган бу жамоанинг тартиб-қонунларини на кўриб бўлинди, на билиб бўлинди. Чунки ҳамиша беқарорлик юзага келди, бу жамоа ҳукуматни хароб этиб, мамлакатни вайрон қилишга йўл қўйди, динларни, ибодатхоналарни йўқ қилишди, мўътабар ва давлатманд бўлган ҳар бир гуруҳ мол-мулкни босиб олиб, талон-тарож қилдилар, ўзларини қатл этишни ўзларига бурч деб билардилар. Уларнинг сўзларига ишонилмайдиган даражага келинди.

Бу вақтда бу бандайи ожиз Бухоро ўлкасини тартибга туширишга киришдим. Бу борада анчагина сазй-ҳаракат этиб, дуруст ишлар қилдим. Бу орада большевиклар жамоаси беасл қонун-қондаларни чиқариб, ёлғон-яшиқ ишлар билан, бузук йўл-йўриқларни тўғри йўл деб билдилар. Шу тариқа иш тутиб, уларнинг бу тартиблари муқаддас Бухоро давлатига ҳам таркалиб, бир мунча жоҳил ва илмсиз кишилар беасл русия большевиклари йўл-йўригини қабул қилишди, ўзларнинг бузук ишларини жорий этишга ин-

тилдилар. Тахминан 117 нафар самаркандлик, тошкентликлар бирлашиб иттифок тузишди; бу жамоа ичидан чиққан икки нафар каттаконлари — Файзулла Хўжаев⁹ ва Мирзо Муҳиддин Мансуров бузгун большевикларга ўз мақсадларини баён қилиб, улардан ёрдам иштади. Большевиклар ҳам бу жадид бузгунчиларга қўмак бериб, темир йўли орқали номи Колесов¹⁰ деган кимсани Бухорога қақриб, 1336 ҳижрий жумоди-с-соний ойининг шанба кунда (1918 йил) уруш эълон қилиб, Бухоро давлатига қарши юриш бошладилар. Аллоҳнинг инояти, пайғамбар шариатининг мадади билан ҳарбий қуролларнинг қамлигига қарамай, Бухоро ислом аҳлига зафар қулиб бокди, бу банда ғалабага эришди. Большевиклар ўз мақсадларига эришолмай сулҳ тузишга розилик билдиришди. Бу банда сулҳ тузишни яхшироқ деб билиб, аҳволни тузатиш мақсадида аҳд тузишга рози бўлдим.

Бу урушдан сўнг Ленин ва Троцкий томонидан большевикларнинг раиси сифатида Элиава¹¹ ва Брайдо деган киши мухтор вазир бўлиб Бухорога келди. У киши бандайи ожиз билан сўзлашиб, Бухоро мустақиллигини бутунлай менга бермоқчи бўлди, ҳамда ҳарбий қурол билан ёрдам беришга ваъда берди, ҳатто юз йил олдин Бухоро давлатига қарашли бўлган ерларни менга қайтариб бермоқчи ҳам бўлди. Шу билан бирга эллик минг милтик, беш юз тўп-пулемёт, эллик аэроплан, эллик миллион сўм тилло тўлашга ваъда берди.

Совет давлати томонидан Аксельрод¹² деган киши Бухоро давлатига элчи қилиб тайин этилди, Афғонистон давлатига нисбатан дўстлик истеҳкомларини тузиб, Тошкентдан менга ўн битта ўксиз тўп совға қилиб юборишди. Большевикларнинг муомалаларининг қандай эканлигини шу ўксиз тўпдан билиб олдим. Бу ожиз банда большевиклар ва уларнинг элчилари муомалаларини келишувга мувофиқ иш олиб бормаганликларини кўрганимдан сўнг ҳаёлимга бир фикр келди. Шу сабабдан мен аскар ва ҳарбий қуролларни тайёрлаш ишига киришдим. Икки йил ичида Бухоро ҳарбий аскарлар ва қурол-асалаҳалар тўплаб, қўшинларни урушга тайёр туриш даражасига олиб келдим.

⁹ Файзулла Хўжаев (1896—1938) — Партия ва давлат арбоби. Ўрта Осиёда совет ҳокимияти учун курашган, 1920 йилдан Бухоро ревкомининг аъзоси, халқ нозирлар кенгашининг раиси, 1922 йилдан Марказий Комитетнинг Ўрта Осиё бюросининг аъзоси, 1925 йилдан Ўзбекистон ССР халқ комиссарлар кенгашининг раиси, СССР Марказий ижроия комитетининг раисларидан бири.

¹⁰ Колесов Федор Иванович (1885—1940) Ўрта Осиёда совет ҳокимияти учун курашган большевиклардан, 1917—18 йиллари Туркистон мухтор жумҳурияти халқ комиссарлари кенгашининг раиси.

¹¹ Элиава Шалва Зурабович (1883—1937) — совет давлат арбоби. У Вологда, Ўрта Осиё ва Кавказда совет ҳокимияти ўрнатиш учун курашган, 1927 йилдан Закавказия халқ комиссарлар кенгашининг раиси вазифасида ишлаган ва шу йили СССР Марказий ижроия қўмитаси президиумининг аъзоси бўлган.

¹² Аксельрод Павел Борисович (1850—1928) — революцион ҳаракатларда иштирок этган сиёсий арбоб, 1917 йили Петроград советининг аъзоси, бу ерда ёзилганларга кўра, у советларнинг Бухородаги элчиси ҳам бўлган. Октябрь инқилобидан сўнг чет элга кетиб, Германияда вафот этган.

Большевиклар жамоаси ўз конунларини бажо келтира бошладилар, аммо ҳар тарафдан меньшевиклар бош кўтариб, уларга қарши чиқа бошладилар. Натижада улар большевикларни бекувват қилиб, изтиробга солиб қўйдилар. Улар ҳар ерда Русиядаги темир йўлларни қўпоришарди, ҳамма жойда улар бош кўтариб большевик давлатини анча заиф қилиб қўйдилар. Шунда бу бандайи ожизнинг хотирига шу нарса келдики, большевик жамоаси андак куч тўплай олса, албатта, у Бухоро давлатидан ўз қасосини олади. Бу вақт ўз аскарларимни ҳаракатга келтириб, муҳорабага киришмоқчи бўлиб турдим. Хоразм ҳукумати ҳам мен билан келишув олиб борди. Менинг қўл остида бирлашиб, большевикларга қарши урушга истак билдирдилар. Бу аснода большевиклар давлати кундан кунга ривожланиш томон юз ўгира бошлади, бу муомалалар билан вақт ўтаверди, борган сари улар кучая бошлади. Шу сабабдан бу бандайи ожиз яхши ниятлар билан келишувни янгиллаб, унга имзо чекиш учун ўз тарафимдан бир неча кишилардан вафд тузиб, Ленин ва Троцкий қошига жўнатдим. Бу жамоанинг эътиборсизлиги ва оқибатсизлигини яхши билардим. Бордию агар унга қарамай, бу хил беасл ва беоқибат ҳукумат билан келишув қилсам, хориждаги буюк давлатлар наздида Бухоро давлатининг бадном бўлишига сабаб бўлар эди. Бундай ҳаёлларни ўзимдан узоклаштириб, мақсад ва муддаосиз, муросасозлик ниятида инқилоб замони муборақбод этиб беш кишини: генерал Маҳдихон, Хожи Жўрабек тўқсоба, Ғайбулло Хўжа, Хожи Мирзо, Мирза Наврузбей ва яна бир нафар бошқа кишини Ленин ва Троцкий қошига Москвага юбордим.

Шуни айтиш етарлики, Бухоро давлати андак вақт ичиди зарур ҳарбий чораларни кўриб, бирозгина тартиб-интизом ўрнатгач, исламда ҳаммазҳаб¹³ бўлганлиги жиҳатидан бир-бирига меҳрибонлик билан қараш оқибатида икки биродар (Афғонистон ва Бухоро) бир тану бир жон бўлиб қолди. Афғонистон давлати билан дўстлик аҳди тузилди. Шу жиҳатдан большевиклар жамоаси унга рашк билан қарар эди. Бордию агар аста-секин Бухоро ҳам зўрайиб тартиб-интизом даражасига эришиб қоладиган бўлса, бизнинг жумҳурият давлатимиз паришонҳолга тушиб қолиши ва ранжу кулфатга мубтало бўлиши турган гап, деб ўйлашди. Ваҳоланки, бизда етишмовчиликлар бор. Ана шу камчиликларни бартараф қилиш учун каттиқ киришиб, ўзимизни бу қийинчиликлардан ҳолос қилишимиз керак.

Бундан сўнг большевикларнинг Бухоро давлатига бўлган муомаласи кундан кунга ва борган сари каттиқлаша борди. Улар Бухоро давлатига ғайри қонуний талаблар қўйиб, уларни ижро этилишини талаб қиладиган бўлишди, улар қандай бўлмасин, бир амаллаб уруш бошлашни ўзларига ҳунар қилиб олишди. Улар ўринсиз равишда бухоролик фуқароларни йўл-йўлакай тўтиб, уларни

¹³ Ҳаммазҳаб — Афғонистон ва Ўрта Осиё халқлари суннийлардан бўлган, дейилмоқчи.

қамаб қўйишарди, ниҳоят, ислом давлатининг бу душманлари анчагина аскар ва қурол-яроғлар тўплаб, қўққисдан Бухоройи шарифга ҳужум қилишни истардилар. Бу бандайи ожиз ўз душманига қарама-қарши туришга муҳайё бўлиб турди. Ҳар томондан одам тўплаб, Бухоронинг Когон темир йўл станциясида қуролланган ҳолда тайёр турдик.

Большевиклар бу орада кўп хийла-тадбир қўллашга, гўё дўстлик-либосларини кийгандек бўлиб, аслида макру хийла тадбирларини ишлатиш йўлига, маккорлик йўлига ўтдилар. Гўё сулҳ тузиш учун Баранов¹⁴ деган ташки ишлар вазири бўлмиш бир кимсани фавқулодда элчи қилиб, Тошкентдан Бухорога юбордилар. Мухтор вакил бу бандайи ожиз ҳузурига келиб учрашди. Шу киши узр баён этиб, гаплашди, гапларимизни эшитиб, биз билан келишди. У киши илтимос қилиб айтдики, рус давлати эллик беш йилдан бери Бухоро давлати билан дўстлик ва ошначиликда бўлиб келди, то шу пайтгача бизнинг давлатимиз Бухоро давлатидан барча манфаатларни кўриб келмоқда, шу билан бирга икки давлат ўртасида бу орада ҳеч қандай бир-бирига зарар кўрадиган ишларни бажо келтиришмади. Истардимки, бугундан кейин ҳам бу икки давлат ўртасида дўстлик ва ошначилик гуллаб яшнаса ва бизга ҳам сизнинг давлатингиздан ёрдам ва манфаат тегса. Сизлардан бизларга ҳар қанча хизмат бўлса, бизнинг жумҳурият давлатимиз уни ўрнига қўйса. Лекин сизлардан бир илтимосимиз бор, ўз аскарларингизни бизнинг темир йўл станциясидан олсангиз, чунки биз уни ўзимизга истеҳком қилмоқчимиз. Бизнинг аскарларимиз ваҳший ва нодон одамлардир. Мабодо сизнинг аскарларингизни кўриб қолса, унга тўқнашиб қолиб, сиздек зоти шаҳона олдида бизни уялтириб қўйишади. Бу борада сиз ниманки истаб, унга хоҳиш билдирсангиз, ўша айтганингизни бажо келтирамиз.

Шу тариқа у билан гаплашиб, гапларини эшитиб, келишув тузди, унга имзо ҳам чекдик. Шу билан у ўз жойига қайтиб кетди.

Большевиклар йўл тўсиб қўлга киритган бир қанча фуқароларимизни бўшлатиб, йўловчиларни қўйиб юборишди.

Шу билан бу бандайи ожиз аскарларимни рел¹⁵ тарафдан уч милча¹⁶ йўлдан олиб орқага чекиндик, у ерда бир истеҳком ҳам қурдик, сўнгра бу манзилга қирқ нафардан иборат аскарлардан қоровул қўйдирдим. Ҳар эҳтимол, бу нарса душман сиқиб келганда шояд фуқароларга мадад бўлиши мумкин эди. Аммо душманларимиз бу найранг билан бизни ғафлатда қолдириб, мисоли бир йўлтўсарлар каби, уруш эълон қилмасдан хижрийнинг 1339 йили (1920) зулҳижжа ойининг ўн бешида якшанба кечаси соат ўн иккида соқчилар ва қўриқчилар устига ҳужум қилиб келиб, ўша

¹⁴ Баранов Пётр Иванович (1892—1933) — совет ҳарбий арбоби, Туркистон фронтда ҳамда бошқа жойларда инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси.

¹⁵ Матнда «Ғе», «ёй», «лом» ёзилган. Бу, Рел (релс) — темир йўл изи.

¹⁶ Мил — 4000 тирсак, икки км.

ерда темир йўл атрофига қўйилган барча қоровулларни, тахминан, юз эллик нафар кишини банди қилдилар.

Шу тарика улар Бухоро аскарлари устига ёпирилиб келиб хужум уюштирдилар, шу билан урушни бошлаб юбордилар. Натижада вақт ярим кеча соат иккида анча аскар ва ҳарбий қуроллар жамлаб, тўп отиш ва ўқ ёғдириш билан бирга темир қалқонли аравалар — броневиклар, темир қопланган моторлар — бронепоездлар билан уруш бошлаб юбордилар. Улар ўн битта тайёра билан Бухоро шаҳри устида ҳавода парвоз этиб, бомба ёғдирдилар. Бу бандайи ожиз ўз аскаримни мажбуран олдинга — фронтга чиқариб, ихтиёрни тақдири илохийга топшириб, тўрт кечаю тўрт кундуз урушдик. Бу уруш асносида душман тахминан Бухоронинг ярмини тўп ва пулемётдан ўққа тутиб, қўп талафот етказди. Муслмон бечоралар душман дастидан мол-дунёсини, ўз фарзандларини ташлаганларича, нима қилишларини билмай, ҳар томонга қоча бошладилар. Шунга қарамай, бу бандайи ожиз тўрт кечаю кундуз душманга қарши урушдим, каттиқ жанг қилдим. Тўп ўқларининг қўплиги, бомба ёғдиришлар, талафот ва харобаликлар Бухоро шаҳрида ортиб кетиб, камбағал бева-бечораларни каттиқ ташвишга солиб қўйди. Шунда ўзимча ўйладим. Бу бандайи ожиз ушбу Бухоройи шариф шаҳаридан кўчишни ихтиёр этсам, шояд шу сабабдан харобаликка бўлган сабаблар йўлини тўсиб, факиру фуқаро бечораларни бу жабр-ситамлардан озод қилсам ва осойишталик бахш этсам, деган андишада чаҳоршанба куни тушдан кейин соат тўртларда фойтунга ўтириб, мисоли ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом суннати бўлмиш хижрат каби¹⁷ кўчишни ихтиёр этдим. Шоҳлик боғи саналган Ситорайи моҳи хоссадан¹⁸ чиқиб, Тумон Комот ва Хирқонрўд, яъни Ғиждувон тарафга равона бўлдим. Бу вақтда менга афғон элчиси ва бригад саркардаси Абдушукрхон ва Афғонистоннинг Тошкентдаги элчисининг ов бошлиғи Муҳаммад Асламхон, афғон ҳарбий қозиси (атташеси) ва йигирма беш минг нафардан иборат Бухоро хизматчи ва аскарлари, шунингдек, афғон аскарлари ва мансабдорлари менга ҳамроҳ бўлишди. Биз Ғиждувон туманига етиб келиб, бир кечани ўша ерда ўтказдик.

Менинг кўчишимни эшитиб факиру хотин-халаж, бола-чакалари билан йиғлаб, нола қилишиб, менинг изимдан тушиб, панжшанба кунини кечкурун ўша зикр этилган Ғиждувонга, қўноқжойимга етиб келишибди. Улар тахминан ўн минг нафардан ортиқроқ эди. Ҳаммасини йиғлаганча келишди, худди қиёмат кунини қўз ўнгимда келтиргандек бўлдим. Улар ўзларини ерга уриб, қанча-қанчаси бу ғамандух ва жудоликка чидай олмай тақдири илохий билан ҳаққа жон таслим қилиб, худойи таоло раҳматига эришдилар.

Бу бандайи ожиз шу аҳволда алам етган барча бечораларга насиҳат этардим, кўнгил кўтарадиган сўзларни айтиб тасалли бе-

¹⁷ Бу ерда амир Олимхон Бухорони тарк этишини худди пайғамбарнинг Маккани тарк этишга мажбур бўлиб, Мадинага қўчганига қиёс қилаяпти. Пайғамбар ҳам шундай қийин аҳволда Маккани ташлаб чиқиб кетган эди.

¹⁸ Амирнинг ёзғи дам олиш жойи.

рардим. Ҳар бир бечоралар ҳаққига дуо қилардим, ўзим ҳам ундай факиру фуқаролар дуосини олардим. Шу билан нима қилишимни билмай, маюс, нимагадир мунтазар бўлиб қолдим. Шу билан Бухоронинг шарқий томонини истаб қолдим, натижада саккиз кун деганда Бухорога қарашли Қўрғонтепа деган жойга етиб келдим. Унда бир ўн кунча турдим. Гиждувон муюлишида ногаҳон бронепоезд вагони пайдо бўлди ва йўлни тўсиб қўйди. Шу пайтда бир неча нафар менинг атрофимдаги одамларим, чунончи, Усмон қушбеги, қозилар қозиси Бурхониддин, раис Абдуррауф қарвонбоши, Юсуфбей Муқимбий қўлга тушиб қолдилар. Душман йўлини тўсиш ниятида мазкур вилоятда истехком қуриш тараддудини кўрдик. Бу иш учун аскар ва фуқароларни тўплаб Бойсун вилоятига қарашли Бандар деган жойдан Дарбанд деган жойгача душман олдини олиш учун истехком қилдик, ўша ердан уруш бошлашни ўйлаб қўйдик. Кейин Бухоронинг шарқи бўлган Ҳисор вилоятига келиб турдим. Ҳисор вилоятида большевикларга қарши олти ой давомида кураш ва жанг олиб бордим.

Жанг бошида ҳарбий вазир тоғам Муҳаммад Саидбек парвоначи ва уруш қўмондони Абдулҳафиз Парвоначи, Иброҳимбек бий аскар бошлиқлари эдилар. Шу билан олти ой давомида кураш ва жанг юз бериб, охийри большевиклар жамоаси ўзлари пайдо қилган мазкур урушга мажбур бўлишиб, Москвадан анчагина аскар ва ҳарбий қуруллар йиғиб келдилар. Шу билан улар бирдан ислом лашкари устига ҳужум бошладилар. Ислом аскарларида ҳарбий анжом ва қуруллар кам бўлганлиги жиҳатидан ўн кун давомида урушиб, жанг қиладилар, сўнгра бу бандайи ожиз ёрдам ва мадад сўраш ҳаракатида хорижий давлатларга мурожаат қилдим. Сўнг Ҳисор вилоятдан Қўлоб вилоятига ўтдим. Бу вилоятда Мулла Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги ва Давлатмандбек девонбеги — булар Бухоро шарқидаги ўзбеклардан эди, ўзлари Бухоро давлатига сadoқатли бўлиб, анчагина лаёқатли хизматлар, жонбозликлар кўрсатиб қўйишган эди, ҳамда бу бандайи ожизнинг қўнғлидагини топган ҳам эди, уларни лашкарбошилиқка тайин этдим. Улар икковини ҳузуримга чорлаб, сипориш бердим:

«Бу бандайи ожиз доруссалтана Қобулга бориб, мадад ва қўмак олиш тараддудига киришай. Агар бу ердан чиқишим сабабли бизга бирор қўмак ва ёрдам тегса, уни бажо келтириб келгунимча, сизлар ўз аскарларингизни душманга қарши қўйиб туринглар. Ҳозир душман ҳужуми кўпроқ бўлиб турибди, агар унга бас келиб турмасангиз, факиру фуқаролар ташвиши ортади. То мен қайтиб келгунимча, факиру фуқаролар осудахол кун кўриб туришса», дедим.

Мен амр-фармон чиқариб, уни муайян жойларга юбордим. Муҳаммад Иброҳимбек билан Давлатмандбекка менинг ўша рухсатларим билан иш юритишга, душман йўлини истехком қилиб туришга буюрдим. Мен ўзим бўлсам, Қўлоб вилоятининг усти билан Амударёдан ўтадиган жойдан 1339 йилнинг (1921) жумадуссонийсининг йиғирма иккисига, қаҳоршанба кунини дарёдан кечиб ўтиб, Афғонистон тупроғига дохил бўлдим.

Афғонистоннинг чегарасида тартиб-интизом сақловчи маъмури ўз аскарларини тизиб, бизни кутиб олишга пешвоз чиқди, бизга салом бериб Абдуназарбеги деган жойга қарашли бир кишлоқда тайёрлаб қўйилган қўноқ жойга тушдим. Мен бу ерда истирохат қилиб ўша ойнанинг йигирма учта панжшанба кўни ўша жойнинг рустоқи — марказига етдим. Юқорида зикр этганим Мухаммад Аъламхон тахминан уч юз нафар аскарини саф тортириб, менинг истикболим шарафига ўн бир бор тўп отиб, қарши олди. Шу тарика мен рустокнинг ичига кирдим. Икки кўни ўша ерда ўтказдим. Менинг бу ердалигим хабарини Катафан ҳокимига билдиртирдим, кейин мазкур ойнанинг шанба кўни Катафанга азм этдим. Ҳукумат ойнанинг ўғли ўша вилоятнинг бир неча нафар мўътабар кишилари билан бирга менга пешвоз чиқдилар, ўша аснода улар бу бандайи ожиз билан учрашиб, менга ҳамроҳлик қилдилар. Шу билан дор-ул-ҳукуматга равона бўлдик. Мазкур ҳукумат раисининг номи — губернатори Мухаммад Акбархон ва бош қўмондон Бинбинхонлар аскарий маросим билан бир фарсах¹⁹ йўлга пешвоз чиқишди, йигирма бир бор салом тўпи отишиб мени музика билан кутиб олишди. Шундай қилиб, жумадуссонийнинг йигирма тўққизида чаҳоршанба кўни Катафан дор-ул-ҳукуматига кириб бордик. У ердаги Хаёт-ул-обод деган шаҳона боғда дам оладиган бўлдик. Шу билан ўттиз беш кўн ўша ерда ором олдим.

Бу орада афғон амири олиҳазрат Омонуллахон тарафидан Мухаммад Асламхонни Миршикор²⁰ сифатида бу бандайи ожиз ҳузурига юборди. У киши бир қанча вақт мен билан бирга бўлиб, кўп меҳмоннавозлик қўрсатди. Бинобарин, амир хазратлари менга тасалли бериш мақсадида ўз тарафидан менга хат йўллаб, мени у билан учрашишига ва юз берган бесаранжом аҳволни бартараф қилишимга Дор-ус-салтана бўлмиш Қобулга, ўз наздига таклиф қилди.

Бу бандайи ожиз Амударёдан Афғонистон тарафига кечиб ўтаётганимда, Бухоронинг энг мўътабар навқарларидан тахминан уч юз нафари менга ҳамроҳ эдилар. Шу билан бирга ҳар бир ўша эслатиб ўтилган дарё гузаргоҳида тахминан бир лак²¹ нафар одамлар ўтиб, ҳузуримда тўпланишар эдилар. Бу жамоадан тахминан беш юз нафарини, шу жумладан энг кўзга қўринган Бухоро аҳолисдан ўзимга йўлдош қилиб олиб, қолганларини Афғонистонга қарашли турли-туман ерларга тайинладим. Ўзим бўлсам, ўша беш юз киши ҳамроҳлигида доруссалтана Қобул томон юзландим.

Шу билан бир неча кўн йўл юриб, ниҳоят, 1339 хижрий йили саккизинчи рамазонда, чаҳоршанба кўни Дор-ус-салтана бўлмиш Қобулга етиб келдим. Ниҳоят, бу бандайи ожизнинг ором олиши учун қароргоҳ қилиб тайёрланган шохлик боғи бўлмиш — Муродбеги қалъасига, бизга ажратилган ерга ўрнашдик.

Олий хазрат афғон амири тарафидан чамаси ўн нафар вазир ва

¹⁹ Фарсах — бир фарсах, уч мил, яъни ўн икки минг метр.

²⁰ Миршикор — Мир, амирнинг қисқаргани, яъни кишини улуғлаб айтиладиган сифат, шикор — ов, яъни миршикор — амири шикор, ов амири.

²¹ Лак — юз минг нафар.

амирлар мазкур бокка келишиб, бизни кутиб олишди. Сўнгра афгон амираи бу бандайи ожизни қанча-қанча нафар мўътабар кишилари келиб, биз билан учрашдилар ва биз амир билан бир-биримизни кўриш шарафига муяссар бўлган бўлдик. Шу тариқа мен Афғонистон давлатида бир ой давомида меҳмондорчиликда бўлдим. Бир ой ўтгандан сўнг менинг сарф-харажатимга ҳар ойга ўн икки минг кобул рупиясидан ойлик тайин қилишди.

Генерал Хожия Юсуфбек.

Амир Абдулахадхон.

Бу бандайи ожиз ўз ишимни саришта қилишга интилдим. Бинобарин, Аллоҳнинг продасига мувофиқ тараддулларим тақдир насибасига эришмади, менга мадад ва ёрдам етишни назардан узок эди. Шу сабабдан тақдирни илоҳийга розилик бериб, Дор-ус-салтан бўлмиш Кобулда туриб қолдим.

Нихоят, мен у ерда туриб қолишни ихтиёр этдим, зоти шаҳона олий ҳазрат афгон амираи Кобулнинг жануб қисмидаги Фату деган боғини менга инъом этиб, менинг сарф-харажатимга бериладиган ўн икки минг рупияни ўн тўрт минг беш юз рупия қилиб тайин этдилар.

*

Мен вақт-соати етиб Бухоро тупроғидан Афғонистонга ўтган кезларимда большевиклар жамоаси келиб, Муҳаммад Иброҳимбек Девонбегига қарши тавсиф этилган урушга киришиб, шу тариқа бир неча кунлар ўтди. Нихоят, қурол-яроғнинг озлиги, душман ҳужумининг қўллиги жиҳатидан мазкур лашкарбошининг аскарлари ҳар тарафга яшириниб, қўздан қўйиб бўлдилар. Душман бўлса бу ҳолда тараддулланиб қолди. Улар ҳар тарафда бор бўлган

фукароларни тутиб олавердилар. Улар ортиқча зулму истибдодини хаддан ошириб юбордилар.

Мулла Иброҳимбек Девонбеги ўша тавсифланган лашкарбоши бўлганидан ўз аскарларини тўплаб, улар хол-аҳволини кўриб оҳиста-оҳиста ишга киришиб, қайси кишлокка душман кириб жойлашган бўлса, уларни топиб, устига хужум уюштирилди, натижада анчагина ҳарбий қурол-яроғларни тўплади. У фукаролар ва мазлумларга хабар бериб андак фурсат ичида бир ўн минг нафар аскар тўплади, шу билан Кўлоб ва Балчувонга хужум қилиб, бу икки вилоятни душман кўлидан халос қилди ва сарф-харажатини топиб, Қобул доруссалтанасига бу бандайи ожизга ўз аҳволи ва кайфиятларини битиб, ўзининг бир неча аскарлари, сардорлари ҳамроҳлигида менга юборди. Мазкур шахслар менинг ҳузуримга етиб келиб, Мулла Иброҳимбек аҳволи ва кайфияти хабарини менга етказди. Бу аснода Иброҳимбек Девонбегининг ўзи Қаротегин ва Дорвоз вилоятлари устига хужум қилиб босиб борди ва бу икки вилоятни ҳам эгаллади. Ўзининг бу кайфиятларидан мени хабардор қилгани одам юборди. Иброҳимбекнинг бу ғайрат ва мардлигидан анча мамнун бўлдим. Ўз тарафимдан Иброҳимбекни айтганим юқори мансабга кўтардим. Мухораба учун маълум буйруқлар чиқариб, мухорабани давом этдиришга ижозат бердим.

Иброҳимбек бўлса ўша тавсиф қилинган етти йил давомида большевикларга қарши мусулмон халки ва бу бандайи ожизни деб уруш қилди, жанг асносида қаҳрамонликлар кўрсатиб, унинг якунларидан ҳамиш мени хабардор этиб турди.

Шундай қилиб мулло Иброҳимбек ўша тавсиф этилгандек, мендан буйруқ олгандан сўнг ўз лашкарларини қўлга киритиш учун уларнинг барчасини жамлаб, Ҳисор вилоятининг устки қисмига отланиб бориб, душман билан анчагина юзма-юз бўлди, у билан жанг қилди, ҳарбий қурол ва ҳазиналарини ўлжа қилиб олди, хаттоки Ҳисор вилояти арқини қуршаб олди. У доимо бу бандайи ожизга ўз аҳволидан хабар бериб турарди. У худди мужоҳидларча²² хизмат қилиб, ўз ишидан бизни огоҳлантириб турарди. Шунда бу бандайи ожиз ислом йўлидаги мужоҳидлар учун юқори мансаблар, даража ва шонларини кўтариш учун муҳрим ва имзом билан буйруқ юборардим. Ҳар гал хол сўраш учун ўз тарафимдан Қобул дорусалтанасидан бир — икки нафар одам юбориб холидан хабар олардим. Шундай қилардимки, менинг тарафимдан борганлар хол-аҳвол сўрашиб қайтиб келишарди; Иброҳимбек ҳам ўз ишини ҳеч маҳал менинг ижозатимсиз қилмасди. Шу аснода Иброҳимбек Ҳисор вилоятини ўраб олган бўлади. Бухоройи шариф тарафидан турк Анвар пошшо²³ йигирма етти нафар турклар билан

²² Матнда: мужоҳидон; мужоҳидлар — пайғамбар давридан ислом дини учун курашган фидойиларга нисбатан ишлатилган сўз. Жиход — муқаддас урушга киришиш маъносида. Бу ерда ҳам ватан учун муқаддас урушга киришиш назарда тутиб айtilяпти.

²³ Анвар пошшо (1881—1922) — турк сиёсий ва давлат арбоби, генералларидан бири, умрининг сўнгги йилларида Ўрта Осиёга, хусусан, Бухорога келиб, бирмунча фаолият кўрсатди. У шу ерда бўлган жангларда ҳалок бўлди.

Бухоронинг шарқ тарафидан Қўрғонтепа вилоятида мужоҳид аскарларига яқин келади. Шунда мазкур аскарлар Анвар пошшонинг бу келиши кайфиятини мулло Иброҳимбекка хабар беришибди. Шу билан бу лашкарбошимиз²⁴ бу маънодаги гапни бу бандда хабар килади. Аҳволга кўра қандай сиёсат юргизишни у менинг фикр-мулоҳазамга ташлайди. У кайфиятни, доно бир тadbир ишлатиш йўлини ва хусусан мусулмонлар халифаси бўлмиш Султон Рашидхон²⁵ ҳақида ҳам ёзиб юборди. Мен бу хабардан огоҳ бўлиб, Иброҳимбекка фармон йўлладим. Унда Анвар пошшонин душман билан курашда ўта соҳиби тadbиркор эканини, унга сиз олижаноблик кўрсатишингиз лозим. Ўз ёнингизга чорлаб сўранг, агар ислом миллатига хизмат қилишга истак билдирса, бизнинг зоти олийимиздан ваколатан улуғвор ва олижаноб хизматларини деб, дарёдан ўтказиб, бу тарафга равона қилиб юборинг (деб ёздим).

Бу банданинг фармони юзасидан Мулло Муҳаммад Иброҳимбек мужоҳид аскарларни тўплабди, уни кутиб олиб, олийжаноблик кўрсатиб, Анвар пошшонин ўз ҳузурига чорлабди. Ниҳоят, унинг шахсий мақсадини сўрагач, Анвар пошшо ислом халқи учун хизмат қилишни истагини билдирган, шу тариқа биз айтган Иброҳимбек ўша айтилган Хисор вилоятида ҳужум уюштириб, истагига эришди, мазкур вилоятдан анчагина хазина ва харбий қурол-яроғларни қўлга киритди. Бу вилоятни ўзига марказ қилиб олади. Дехнав²⁶ вилоятининг юқори қисми бўлган Бойсун, Ҳузор²⁷, Шеробод, Қаршида ҳаракат қилиб, ўз кайфияти ва аҳволи ҳақида бу банданин ожизга маълумот бериб турди. Мен бўлсам ўз тарафимдан Иброҳимбекни сифатлаб бир китъа ризонома ва бир Қуръонин шариф ҳамда бир зардор расмий тўн марҳамат қилиб юбориб, ҳурматини бажо келтирдим, бошини кўкка кўтардим.

Бухоро шахри теварак-атрофи ва Бухоро туманлиги Иброҳимбекнинг кураши ҳақида хабардор бўлганидан Бухоро шахри атрофидаги фуқаролар, Ғиждувон, Пирмаст, Вобкент, Хўжа Ориф, Хутфар, Вағонза, Қоракўл туманликлари аҳолиси ва фуқаролари, таҳминан, ўн беш минг нафар одам тўплаб, бу банданин ожизга табиълик ва фидокорлик билдирган. Буни менга мулло Иброҳимбек бир хатга битиб, бу банданин ожизга юборди. Мулло Иброҳимбек уларнинг арзи ҳолларини айтиб, мендан сардорлик қилишимни илтимос қилган. Мен Абдулкаҳҳор деган менинг бир мўътабар ҳамсухбатимни бухоролик фидокор фуқароларга йўловчи сардор қилиб тайинлашга қарор қилдим.

Шунда мен ўз тарафимдан ўша жамоадан бўлмиш бир қанча одамларни саркор қилиб тайин этдим, ўз номимдан фармон битиб юбордим, Зеро мулло Абдулкаҳҳор менинг рухсатномамни олиб,

²⁴ яъни Иброҳимбек.

²⁵ Турк султони Муҳаммад бешинчи Рашидхон (ҳукмронлиги 1909—1918 йиллар ораси).

²⁶ Дех — қишлоқ, нав — янги маъносига, Дехнав — янги қишлоқ дегани. Хозирги Денов.

²⁷ Бу балки ҳозирги Ғуздорид.

Бухоро шаркига, ўша Мулло Иброҳимбек даргоҳига етишган, у билан учрашиб, у ердан Бухоро тарафига ўтиб, у ердаги Бухоронинг фидокор фуқаролари жамоасига етишиб, менинг номимдан мазкур жамоадан ҳол-аҳвол сўрашган, бундан сўнг улар тадориклар қилишиб, большевикларга қарши жанг бошлайдилар. Миллатга жонфидолик кўрсатиш бир мақсадга айланди, Худо хоҳласа, Бухоронинг шарифининг дин йўлидаги жанг ва фидокорликлари, жонбозликларини таҳрир ипига тизмоқчиман.

Энди Анвар пошшога келсак, у Бухоро шаркида Иброҳимбек ёнида бир йил давомида динга эътиқод ва садоқат-ла хизмат қилди, бу аснода Бухоро шаркидаги бир қанча вилоятлар қўлга киритилди, Бухорони душман қўлидан ҳалос қилинди.

Иккинчидан, Мулло Иброҳимбек Бухоронинг шаркида яшайдиган фуқаролар билан қелишиб, бу бандани оғирини сўраб олий ҳазрат Афғонистон амирига аризон қилишди. Ўзлари тарафидан саккиз нафар вакил тузишиб, Қобулдаги доруссалтанага юборишди. Зикр қилинган вакиллар Қобулга кириб қелишди, улар афғон амири ҳузурда бўлиб, унга мурожаат қилишди.

Афғон амири арзу ҳолни эшитди ва уни маъқул топди. Шунда Анвар пошшо бу борада фикр баён қилиб қолди: унингча, ҳозир душман истехком йўлининг асосий қисми Бухоронинг шаркидаги кўрган деб билиш — бу тўғри эмас, зероки бизнинг рўпарамизда турган душман ер юзидаги буюк давлатлар қабул қилган ҳайқаро қонунларни инкор қилади. Биз ҳамиша урушга боғланиб қолганмиз. Худо хоҳласа, қулай фурсат қелиб, Бойсун вилоятини эгаллаб, ўз тасарруфимизга киритсак, чегара жойларимиздаги қалъаларимизни ўзимизга истехком қилган бўлардик. Шундай кейингига ўз подшоҳимизни келтиришимиз мумкин. Шу ислоҳ билан Бухоро шаркининг вакиллари ўз жойларига қайтмоқчи бўлдилар.

Олиҳазрат афғон амири вакилларнинг ҳар бирига, анчагина шафқат меҳрибонлик кўрсатиб, ҳурсанд қилишиб, уларга қайтишга руҳсат бердилар. Мазкур вакиллар ўз жойларига қайтиб кетдилар. Бу қайфиятдан сўнг, 1345 ҳижрий, зулҳижжанинг ўнинчисида Анвар пошшонинг шахид бўлгани маълум бўлиб қолди. У Балжувоннинг юқори қисмида бўлган жангга кириб, йиди қурбон қуни шахид бўлиш даражасига етишди. Унинг жасади Чакан мавзеида Ҳазрати Султон деган ном билан машҳур бўлган зиёратгоҳ жойга дафн этилди. Шу кунни Давлатмандбек²⁸ ҳам шохид бўлган эди.

Шарқий Бухорода Давлатмандбек айғокчилари душман томонга ўтиб, хабардор бўлишса, большевик жамоалари қанча вақт тайёргарлик олиб бориб, аскар тўпламоқчи бўлган, иккинчидан, 1925 милодий йили Бухоро шаркининг лашкарбошиси Иброҳимбек устига қўққисдан ҳужум бошлаган, шу билан йигирма беш кун давомида икки ўртада пайдар-пай урушу қирғинлик юз берди, кечаю кундуз жанг бўлиб, мисоли қонли Сайхундан кечиб ўтилди²⁹.

²⁸ Бухоро давлатининг ҳарбий вазири.

²⁹ Сайхун — Сирдарё, бу билан муаллиф қаттиқ жанг бўлганлигини ва қонлар дарёдай оқганини айтмоқчи бўлса керак.

Бу уруш пайтида Мулла Иброҳимбек ўша тавсифли ғалаба қозонди, бир қанча тўп ва пулемёт ва 1800 бешотар милтик, уч юз минг бешотар милтик ўқи, иккита темир қопланган мотор — броневик, икки дона аэроплан осмондан уриб тушириб қўлга олинди. Аэропланнынг ичида бир қанча маузер тўппончаси бўлиб, улар ҳам ўлжа қилинган. Буларнинг ҳаммасини муфассал қилиб битиб, бу бандайи ожизга маълум қилишди. Большевиклар ўз истакларига эришолмайди. Улар бироз нафас ростлайди.

Юқорида зикр этилган Иброҳимбек бўлса мамлакатни тартибга тушириш, ўз аскарларини тузиш иши билан банд бўлди. Бир қанча вақт ўтгач, 1345 хижрий йилининг бошларида Мулло Иброҳимбек Шаркий Бухоронинг мужоҳид аскарларига тартиб бериб, уларни тўплаб, Бойсун вилоятининг юқори қисмига бориш азмиди эди.

Бу аснода большевиклар Даркаднинг юқорисидаги Амударё бўйларида ўз аскарларини жамлаб Афғонистон давлатига қарши қаратди; чегара масаласида бир-бири билан гаплашишди, бир-бирини эшитишди. Бу икки зикр этилганлар орасида ишлар андак таранглашди. Иброҳимбек бу хабарни эшитиб, Бойсун юқорисига бориш ниятидан қайтди. У ўзининг бир неча нафар саркардалари билан ярим аскарини Бойсун тарафига равона этиб, ўзи ўн беш минг аскар ҳамроҳлигида афғон давлатига ёрдам бермоқ ниятида Афғонистон чегарасига яқин ерда, тоғ тегига келиб турди. Бу ерда у қирқ кун давомида кутди. Шундан сўнг Афғонистон билан большевиклар ўртасида муомалалар бир ёкли бўлди, ўзаро келишишди. Иброҳимбек бу хабарни эшитиб, ўз жойига қайтиш ниятига тушди. Большевиклар унинг бу ахволдан хабар топишиб, йигирма беш минг нафар большевик аскарини бир неча томондан Иброҳимбек аскарлари устига ҳужум қилишга тушди. Шунда беш кечаю кундуз давомида жанг бўлди, икки тарафдан кўп одам ўлимга дучор бўлди. Душман ҳужуми ортаверганидан мужоҳидлар аскарлари ҳар томонга тарқалиб кетиб, Иброҳимбекнинг уч юз нафар навқари большевиклар орасида бўлган жангда ўзи қолиб, ахvoli танг бўлди, ниҳоят, Иброҳимбек ўз оти жиловини Амударё сувига бурди, дарёдан у Афғонистон тарафига ўтди. Сўнг у бу бандайи ожизга ўз ахvoli, қайфияти, кураши ва ўша маълум дарёга бурилгани, ташлангани хақида мени хабардор қилди.

Афғонистон давлати Иброҳимбекка одам юбориб, унинг хабарини эшитиш учун доруссалтана Қобулга қорлади, уч кун давомида унга меҳмондорчилик кўрсатди. Амир унинг учун маош жой ажратди.

Аммо Иброҳимбек маош ва турар жой олишни истамади. Афғонистон давлатидан илтимос қилди. «Мен Бухоро подшоҳининг фидойи хизматкорларидан бириман. Истардимки, ўз валинеъматим қошига борсам ва қолган умримни у киши оstonасида ўтказсам».

Шу сабабдан Иброҳимбекни мен билан учрашдириш учун қошимга равона этдирибдилар. У мен билан бирга яшади. Унинг кунлик харажати учун Афғонистон давлати тарафидан ҳар ойига беш юзу эллик қобилий рупияси тайин этилди.

МУЛЛО АБДУКАХХОРНИНГ БУХОРО АТРОФИДА ТҶҲҲТ ЯИЛ МОБАЯНИДА УРУШИ

Мулло Абдулкаххор доруссалтана Кобулдан бу банданинг рухсати билан Бухоро ва унинг туманлари атрофида фидокор мужоҳидларга рахбарлик қилиб, аскарлар орасида тартиб-интизом ўрнатгач, у Ғиждувон туманини озод қилиш ниятида душман устига бостириб борди, шу билан, Ғиждувон туманини душман қўлидан қутқарди ва уни ўз тасарруфига киргазди. Шу билан у ердан анчагина дин ва бу банда тарафдорлари фидойи қишилар унга ҳамроҳ бўлдилар. Шу жумладан Бухоро атрофидан тахминан олти минг нафар, Вобкент туманлиги тарафидан икки минг нафар, Вағанза туманидан икки минг нафар, Шофриком³⁰ туманидан икки минг нафар, Пирмаст туманидан икки минг нафар, Хутфар ва Лақлақа туманидан икки минг беш юз нафар, Баҳоуддиндан икки минг нафар аскар йиғилди. Шундай қилиб, барча жойдан йиғилганларни жамласак, йиғирма беш минг нафардан ортиқроқ жамоа йиғилибди. Хар бир фирқа ичидан бир ёки иккитадан ўз-ўзларига саркарда тайинладим. Натижада Ғиждувон туманидан душманга қарши уруш бошланиб икки ўртада қаттиқ жанг бўлди, бир ой ичида большевиклар қўлидан икки минг бешотар милтик, юз минг бешотар ўқ, ўнта пулемёт ва учта темир қопланган броневик ўлжа олинди. Шу билан у бир неча туманларни эгаллаб, Нурота вилоятининг юқори қисмига борди, у ерда бир қанча нафар улўғ одамлар истикболга чиқишиб, мужоҳид аскарларнинг аҳвол ва қайфиятларини англашиб, кейин аскарларни олиб Нурота вилоятига кириб боришди. Шахар большевикларини ушлаб банди қилиб олди. Бундан у ердаги фуқаролар анча хурсандчилигини изҳор қилишиб, хутбани бу бандани оғиз номига ўқишган.

Мулло Абдулкаххор большевиклардан анчагина харбий асбоб-ускуналардан ўлжа олиб, Нурота вилоятини ўзига марказ қилиб олди. У ўз ишларини саранжом қилганини қўриб, у ердан Бухоронинг юқори томонида юриш қилди; Сарипул, Мехтар Қосим қўп-риги бошигача борилган аснода Бухоро жаҳидларининг Абдулхамид афанди деган харбий вазира олтиш нафар бухоролик, турк, хинди одамлари ҳамроҳлигида ўз олдларига анчагина қурол-яроғ қўйиб Мулла Абдулкаххорни қўтиб олишди. Абдулхамид афанди шунда мулло Абдулкаххорга олти минг инглиз фунти, иккита пулемёт ҳадя қилди.

Абдулхамид афанди мулло Абдулкаххордан Бухоронинг шарқий томонида бориб, Анвар пошшо ва Иброҳимбек Девонбеги ёнига бориш учун рухсат олди. У ерга келиб, ундан узр сўраб, унинг хизматида бойланиб қолди. Бунин Анвар пошшо хабар қилди.

Большевиклар жамоати мулло Абдулкаххорни Мехтар Қосимдаги қўприкка етишганда хабар топиб, тўпланган аскарлари билан урушга киришиб, жанг бошлади, икки кечаю кундуз жанг қилди.

³⁰ Матнда Шофриком битилган. Ҳатто қотиб «М» харфи ўрнига аввал «Н» ёзган экан, уни ўчириб «М» га тузатибди.

Мулла Абдулкаххор большевиклар устидан зафар қозонди, яна Бухоро шахри теварагини ўраб олди, натижада, шаҳарнинг олти дарвозасини эгаллади. Шу билан у большевикларни сиқиб чиқариб, Бухорони бўшатди. У темир йўл тўхтама — Қогонга юриш қилиб, шаҳар ичкарасига қиради, тўрт соатдан кўпроқ бу ерда туриб, кейин шаҳар ичкарасидан чиқиб Баҳоуддинга борди, у ерда ўн соат жанг қилиб, у ерни ҳам большевиклар қўлидан ҳалос қилди. Абдулкаххор Бухоро ва Баҳоуддиндан қўлга анчагина ўлжа қиритди. У ўз аҳволи қайфиятларини ёзиб менга билдирди, шу билан мен уларнинг барча аҳволларидан хабардор бўлдим. Абдулкаххорнинг бу хизматларидан эса кўп мамнун бўлдим. Шу билан унга бир аскарӣ зарли тўн ва маузер тўппонча ҳадя юбордим.

Бу кўнларда большевиклар безовталаниб, саросимага тушишди, аскар тўплашга уриниб, Масков ва Тошканд тарафидан анчагина аскар йиғди. Шу билан ҳар тарафдан бирданига ўша зикр қилганим мулло Абдулкаххорга ҳужум қилишди, Бухоро ва Баҳоуддинни мужоҳидлар қўлидан олиб, большевиклар минг нафарга яқин мужоҳидларни асир қилиб қўлга киритишди. Ҳатто большевиклар мулло Абдулкаххорни қўлга олиш йўлида анчагина уриндилар; кечаю кундўз жангни давом этдириб, душман ҳужуми кундан-кунга орта борди. Большевиклар мужоҳид аскарлар ўртасида кўплаб давлатлар сарф этди, уларни инқилоб қилишга ундади. Йигирма беш кун ичида мулло Абдулкаххорнинг икки биродарини шахид этдилар. Факиру фуқароларни изтироб-ташвишга солишди, кўп харобаликларни юзага келтиришди. Шу сабабдан мулло Абдулкаххор ўз фуқароларининг тинчлигини кўзлаб, от жоловини қўлга, Қозғистон ерлари томонга бурди. У ерларда яширинди, бу йўл билан у фуқаролар устига тушадиган ногинчлик ташвишларини енгиллаштирмоқчи бўлган эди.

Большевиклар туманлар³¹ устига аскарларни кўпайтирдилар. Улар тагин ҳукумат-Олимхон аскарлари тарафдорлари кўтарилиб, бирор бир ҳаракат қилиб қолишмасинлар, дейишди.

Бу банда шахзодалик пайтимдан тортиб то Бухоройи шарифда салтанат тутганимга қадар, шу билан бирга вилоятларга тааллуқли гапларни ёздим. Большевикларга қарши, бинобарин, инқилоб замонида ҳам курашдим. Бундан сўнг кўчишни ихтиёр қилиб, Дорус-салтана Қобулга ўтдим. Бухоро аҳолиси ва унга тааллуқли вилоятлар менинг тарафдорим бўлиб, большевикларга қарши етти йил давомида курашдилар; ёдгорлик тариқасида шу воқеаларни кўриб турганлар учун бу борадаги тарихимни таҳрир ипига тиздим, токи улар бошимдан ўтганлардан хабардор бўлсинлар.

Ўқигандан дуо таъмадорман,
Чунки мен бандайи гуноҳкорман.
(Ҳар ким хонад дуо тама дорам,
Зи онки ман бандайи гуноҳкормам).³²

³¹ Туман — ўлка, вилоят маъносида.

³² Форсийда битилган бу пайт кейинги асрларда битилган кўп қўлёзма китобларда учрайди. Китобни шундай байт билан тугатиш бир одат бўлган бўлса керак, амир ҳам ўзидан олдин ва ўз даврида учраган услубда бу байтни келтиради.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Бухоро амири Олий ҳазрат Саййид Амир Олимхон юқорида баён қилинган эсдаликлари 1927 йили сентябрида ўзининг мутлақ вакили бўлмиш генерал Ҳожи Юсуф бий Муқимбий тавассути билан Миллатлар Иттифоқига тақдим қилинган эди.

БУХОРОНИНГ ТАБИИЙ ЖУГРОФИЯСИ

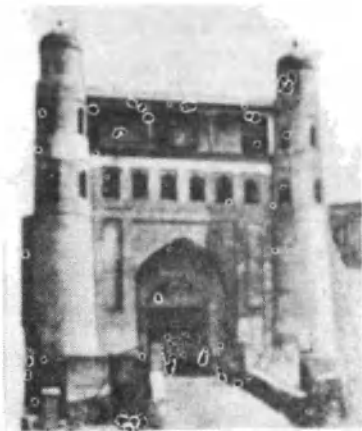
Бухоро мамлакати Амударёнинг шарқий соҳилларидан, яъни Русия Помиридан то Хеванинг кенг даштларигача чўзилиб боради. Русия билан Бухоро ўртасида бўлган урушдан олдин 1868 йили ва большевиклар ҳукумати тасарруфида (1920) бўлган чоғда Бухоро шимол тарафдан Қизилқум саҳроси билан чегарадош. Ғарб тарафдан Сирдарё билан ҳамда Хўканд хонлиги билан, жанубдан эса Афғонистон, Шарқдан туркман ўлкаси ҳам Хева дашти билан чегарадош.

Бухоро аҳолиси уч ярим миллион нафардан иборат. Унинг майдони 225.000 км² келади, яъни тахминан Италия майдони билан тенг. Унинг аҳолисининг асосий қисми ўзбек, туркман, қирғиз, қозоқ, тожик, яҳудий ва араблардан иборат. Бухоронинг ғарбий қисми, ҳусусан, Амударё соҳилларидан ташқари жойлари экин экишга ва деҳқончилик қилишга қобил эмас. Аксинча дарёга яқин жойлар анча серхосил ерлардир. Қашқадарё, Сурхондарё, Зарафшон, Қофирнаҳанг ва Ғийшлар теварагида деҳқончилик қилинади.

Қадимий маданий ёдгорликлар мавжуд шаҳарлар, чунончи, Қарши, Китоб (Кифти об), Шахрисабз, Ғузор, Бухоро, Зиёуддин, Кармана, Чаҳоржўй, Қарки, Бойсун, Қоратоғ, Қўлоб, Болжувон, Шеробод, Хисор, Душанба, Файзобод ва бошқалари хануз машҳур ва маълумдир.

Бухоро давлати байроғи

Бухоро давлати арки.

Бухоронинг шаркий кисмини улуғ тоғлар ўраб турадики, улар дунёнинг энг баланд тоғларидир. Хисор тоғларини ўраб олган канчадан канча чўккилари борки, ундайлар жуда оз бўлиб, уларнинг баландлиги беш минг беш юз метрга етади. Бир-бирига занжир бўлиб уланган ерлари то олти минг бир юз метрга етади. Жумладан, Дарвоз тоғлари то Помир даштигача чўзилади. Бухорода, яъни Марказий Осиё мамлакатларининг энг кадимгиларидан бири бўлиб, бунда навбатма-навбат шахзодалар салтанат курганлар. Бухоро пойтахти³³ милодий тарихдан неча аср аввал бино бўлган. Унинг халки турклар тасарруфидан аввал ориёний иркидан эдилар. Хижрийнинг еттинчи ва саккизинчи асрларидан, яъни араблар ҳукмронлиги даврида Бухоро шахзодаларида Бухоро хонлари салтанат сурар эди. Бу шаҳар машҳур сомонийлар сулоласининг марказига айланган эди. Сомонийлар сулоласининг асосчиси Исмоил Сомоний (892—908) вақтида Бухорони Самарканддан афзал кўрганидан, унинг аҳамияти кундан-кунга орта борди. Унинг аср, яъни сомонийлар салтанати даврида Бухоро улуғвор ва буюкликка эришди. Санъат, савдо-сотиқ ва турли-туман фанлар ривожланди. Сомоний подшоҳларининг сўнггиси вафотидан кейин (1005) Бухоро икки марта турк ва салжуклар сулоласининг қўлига тушди. Ундан сўнг Чингиз ва Темурланг, кейин шайбонийлар ва Аштархонийлар³⁴ сулоласи, ўзбек манғитлар тоифаси Бухорода ҳукм сурдилар. Манғит тоифаси 1783 йилдан то 1920 йилгача Бухорода салтанат қилдилар. Ниҳоят большевиклар ҳукуматининг жабр ва сиқуви билан Амир Олимхон Бухородан кўчишга мажбур бўлди.

БУХОРОНИНГ СИЁСИЙ ВА ИДОРИЙ ТАШКИЛОТЛАРИ

Гарчи Бухоро мамлакати Русия давлати ҳимоясида бўлган бўлса-да, лекин у ўзининг кадимги мустақиллигини сақлаб қолган эди. Бухоро амирлари ҳукм юритишларида шарият усул ва одатларига риоя қилар эдилар.

Бухоронинг ислом уламолари амирни пайғамбар халифаси — ўринбосари, усул ва шарият ҳимоячиси деб биларди.

Амирнинг тирикчилиги бутунлай шариятга мос бўларди, уни бузиши мумкин эмас эди.

Бухоро хонлари бутунлай манғитларнинг ўзбек тоифасидан бўлган.

Бухоро подшоҳларининг мўғил³⁵ одатларига кўра, тўшакча³⁶ устига табаррукона ўтказилиб, саййидлар, хўжалар ва муллолар уни ердан кўтарардилар.

³³ Яъни муаллиф Бухоро шахрининг ўзини назарда тутяпти. Чунки умуман Бухоро давлати деганда кенг маънода мамлакат назарда тутилади.

³⁴ Матнда Астрахоний келган.

³⁵ Бу мўнгул эмас, балки мўғил. Мўғил аслида туркий қабилаларидан саналади. Шу жиҳатдан Бобурнинг Ҳиндистон шимолида қурган «буюк мўғиллар империяси» деб аталган, бу нотўғри равишда баъзан «буюк монғоллар» деб ҳам ёзилапти.

³⁶ Тўшакча одатда оқ кигиздан тайёрланган.

Бухоро мамлакати йнгирма саккиз бекликка бўлинган эди. Шу қарорга мувофиқ Нурота, Қоракўл, Қабокли, Чахоржўй, Карки, Бурдолик, Калиф, Шахрисабз, Яккабоғ, Китоб, Ғузор, Қаротегин, Бойсун, Хисор, Дехнав, Қўрғон (тепа), Болжувон, Қўлоб, Қабодиён, Дарвоз, Рувшон бекликлари ва мирликларига бўлиниб, бу вазифалар қадим-қадим айёмлардан буён ирсий, яъни мерос бўлиб қоларди. Бироқ Амир Саййид Олимхон замонига келиб сайлаш усулига ўтирди.

Бухоронинг сиёсий ва идорий ишлари эса Кушбеги деб аталган бир киши раислиги қўл остида идора қилинарди.

Мамлакатнинг молиявий ишлари девонбеги қўл ости ва назорати остида амалга оширилар эди.

Диний масалалар, қозилик ишлари, умумий таълимот масалалари билан шуғулланиш қозиюл-қуззот — қозилар қозисининг бурчига қирарди.

Аскарый ишлар эса тўпчибоши раҳбарлигида ўтар эди. Унинг вазифа даражалари ушбулар қароридан келиб чиқади: Кушбеги, девонбеги, парвоначи, иноқ, додхобий, тўксоба³⁷. Учинчи Искандар (Искандар солис) нишони энг муҳим нишонлардан бири эди. Бухоро амири у билан мансабдор кишиларни ва ҳарбий офицерларни муқофотларди. Қуввайи казоня-мамлакат тақдирини ҳал қилиш масаласи — амирнинг ўз қўлида эди. Бу Қуръон ҳукмлари ва ислом шариасти қонунлари асосида юритилади.

1868 йилда Бухоро билан Русия ўртасидаги тузилган қарорга биноан Русия фуқаролари Бухоро амирлигига солиқ тўлашдан озод эди, лекин улар Бухоро бозорларида ўзларининг тижорий молларини сотганларида сотилганнинг юздан икки ярим фойизини Бухоро ҳукуматига беришлари шарт эди.

Бухоронинг табиий бойликлари: тилло, қумуш, қўрғошин; мис, темирлар Бухорода кўп миқдорда топилади. Хусусан Шарқий қисмларда маъданлар борки, улар то шу маҳалгача ишлаб чиқилмаган. Табиий бойликлар ичида нефт, қўмир, гўгўрт, нашатирлар бор Савдо-сотик ишида тери, юнг, шойи гиламлар — мамлакатнинг ташқарига чиқарадиган асосий молларини ташкил этади.

Бухоро мевалари дунёга машҳурдир. Бухоро отлари, хусусан, қорабайир нави 1914 йилги урушда аҳамият қозониб, яхшилигини исботлади.

Бухоро амири қанчадан-қанча минг бош отни Русия давлатига берди. Ҳар хил фаслларда тоғу қаманзорлар ранг-баранг бўлганидан қўй, эчки, от ва туя сўрувлари ўз ўтлоқларида мириқиб ўтлаб юришади.

Бухоронинг асосий савдоси Русия, Эрон, Афғонистон мамлакатлари билан бўлади.

Большевиклар инқилобидан олдин Бухоро савдоси фақат Русиянинг ўзи билан икки юз эллик миллион франкга етар эди. Лекин бахтга қарши юкларни элтиш воситаларининг бўлмаслигидан савдо ишининг ривожланишига катта тўсқинлик пайдо бўлди.

³⁷ Тўксоба — бу адлия ишлари ёки ҳозирги ички ишлар каби бўлса керак.

Ваҳоланки, канчадан-канча темир йўл воситалари мамлакатнинг бошидан оёғингача чўзилган эди.

Большевикларнинг Бухорога ҳамласи: 1917 йил февраль инқилобидан сўнг большевиклар ўзларининг ёмон ниятда бўлган илк қадамларини тарғибот ва ташвиқот йўллари билан бошлаб юбордилар. Ичкаридаги мажаропараст унсурлар билан ҳангома талаб унсурлар бир-бирлари билан тил бириктириб большевиклар билан ҳамкорлик қилишди. Улар ҳукумат учун кўп қийинчиликлар туғдирди.

1918 йилнинг ўнинчи мартада большевиклар Бухорога ҳамла қилиб, Зиёуддинни эгаллаб олдилар. Шундайки, Бухоро аҳолиси ҳақиқатни бўкиб юборадиган тарзда бўлаётган большевикларнинг бу оёқ олишларини мушоҳада қилишарди.

Афғонистон чегарасида бўлган барча рус аскарларини ўлдирдилар, оз-оздан, бўлсаям инқилоб олови бошдан-оёқ мамлакат бўйлаб алангалана бошлади, натижада большевикларнинг қўмондонини Колесов мажбур бўлиб, 1918 йил йигирма бешинчи мартда амир билан сулҳ тузишга қарор қилди.

Лекин бахтга қарши большевиклар ўзларининг пасткашлик ишларидан қўл тортмадилар, 1920 йил бешинчи сентябрда Бухоройи шариф большевик аскарлари қўлига тушди.

Ота-боболари 1783 йилдан бошлаб салтанат сурган Амир Саййид Олимхон Бухорода ҳукм суратуриб бир оз киши билан Афғонистонга қочиб кетди; қизил аскарлар бўлса одамларни беҳонумон қилди. Зулм қўлини узун қилиб, мамлакатни бошдан-оёқ ғорат қилиб талладилар, бунинг натижасида, ниҳоят, эллик минг нафарга яқин одамлар беҳонумон бўлдилар. Шундайки, 1921 йили большевиклар етказган зулм ва бедодликлар авжига миниб, аҳолининг барчаси бира тўласига қўтарилди, мамлакатда қаттиқ бир инқилоб юзага келди.

Иброҳимбек кўп шерюрак аскарлар тўплади, қизил аскарлар билан қонли жанглар қилди ва, ниҳоят, охир-оқибатда большевиклар билан етти йил курашгандан сўнг Бухорода бир қўр муваққат ҳукумат ташкил ҳам қила олди.

Бугунга келиб, большевиклар шундай савий-ҳаракат қияптиларки, халқнинг миллий ифтихорларини одатлардан, ҳатто ахлоқ, одоб, дин ва мазаҳдан, оила ва жамиятдан чиқариб ташлашга, уларни йўққа чиқаришга уриняптилар. Аҳолининг юқори табақасидан тортиб то қуйинсигача бўлган ҳамма тонфаси Амир Саййид Олимхонни севардилар, унинг юртга қайтишини орзу қилардилар. Қизил ҳукумат аввал бўлган барча ташкилот-тузумларга барҳам берди. Мамлакатни бир канча совет жумҳуриятларига, чўнончи, Ўзбекистон, Туркменистон, Қорақолпоғистон қабиларга бўлиб юбордилар. Бухоройи шариф шаҳри, яъни марказий Осиёнинг маккаси бўлган шаҳарни Совет Ўзбекистоннинг бир вилояти этиб қўйишди. Амир хонадони эса 1922 йилда ўз юртидан узоқлаштирилди, унинг уч нафар ўғиллари Москвага юборилди.

Бирлашган Миллатлар таъсисидан асли мақсад заиф миллат ва

зулм кўрганлар ҳукукини ҳимоя қилиш экан, Бухоро Амири қувонч билан орзу қиладики, юқорида зикр этилган анжуман бу афсуснок вазиятга ўз лутф-таважжўҳини қаратиб, мамлакатни ва бу ерда яшаётган фуқароларнинг хотиржамлигини таъминлаб, Осиёнинг бу минтақасида тинчликни барқарор қилади, деб ишонади.

УЧИНЧИ ФАСЛ

БУХОРО АМИРЛАРИНИНГ ТИРИКЧИЛИК ТАРИХИ

Саййид Амир Музаффархон ўғли Саййид Амир Абдулахадхон 1859 йили Бухорода туғилди. У киши йиғитликнинг дастлабки кезларида мамлакатда ислохот ўтказишга ўта майл пайдо қилган эди. 1883 йили учинчи Александрнинг тахтга ўтириши тантанасида иштирок этиш учун Москвага боради.

Янгилıklarга кадам қўйиш, темир йўл, телеграф ва бошқа нарсаларни қуриш ҳусусида тажриба орттириш каби ишлар у кишини хос кишилар ва омма ўртасида шўхратини яна ҳам ошириб юборган эди. Шундай қилиб, Россия билан дўстлик ипларини мустахкамлаш учун ҳукуматдан бир нарсани — Бухорода Русиянинг бир сиёсий шўъбоси таъсис этилишини истаб қолишди. Ниҳоят йиғирма олти йил пурифтихор салтанат суриб, 1911 йилнинг феврал ойида эллик уч ёшида Амир Саййид Музаффархон бу фаний дунё билан видолашди.

Амир Саййид Олимхон: хижрий йилининг 1298-си муҳаррам ойи ўн бешида, микродий йил айлланишига кўра, 1881 йилда Карминада туғилди. Сўнгра бошланғич таҳсилни тамом қилгач, ўн уч ёшида ҳарбий фанлардан таълим олиш мақсадида падару бузруквори буйруғи билан Москвага боради. Ўн етти ёшга тўлган чоғидан то отаси вафот этиб, салтанат тахтига ўтирганга қадар Қаримини бошқаришда ҳукм юритди.

Амир Саййид Олимхон салтанатга ўтирган чоғидан тўққиз йил фуқаропарвар адолатпарвар ҳукм юритиб, большевикларнинг қонли ҳамла ва ҳужумидан сўнг, ахирин 1921 йил апрель ойида Афғонистонга қўчишга мажбур бўлди.

* * *

Генерал Ҳожи Юсуф Муқимбой эсдаликлари: сўзни тугатишдан олдин шуларни айтишни лозим кўраманки, олийҳазрат Бухоро амрининг Женевада бўлган шикоятдан сўнг унинг номини ҳурмат-эҳтиром ва самимият билан эсладилар. Франция, Италия, Германия, Англия ва Эрон вакиллари бу фавқуллодда кишига нисбатан ҳурмат-эҳтиромда бўлдилар. Бу сафарим натижаларини Амир олийҳазратлари ҳузурига келиб изҳор қилдим.

Олийҳазрат Амир ўз навбатида Миллатлар Иттифоқи хайъатида инсон кадри ва ҳукукининг кадрига етишидан иккинчи марта мени Оврупога равона бўлишга буюрдилар. У киши баъзи буюк дав-

латлар бошликлари номига мен оркали мактуб йўлладилар. Шу билан мен ўз вазифамни меъёрига етказиб бажариш бахтига муяссар бўлдим.

Шундай қилиб мен олам мусулмонларига қўйидагиларни маълум қилмоқчиман: улар бахти кетган бу халқ ва унинг подшоҳининг бу борадаги кечмишларидан огоҳ бўлсалар.

Бу эсдаликларни ўқиган ўқувчилардан яна шу нарсаларни орзу этаман: Шояд улар бизнинг бу муқаддас бурчимизни бажо келтиришимизга бизга кўмак беришса ва Русия большевикларининг бизга нисбатан қилаётган барча тухмат ва бўхтонларини ҳақиқатдан холи эканлигини билиб олишса.

Генерал Ҳожин Юсуф Муқимбой.

ТАРЖИМОНДАН

Ўзбекистон ССЖ Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими, дўстимиз ва ишдошимиз Шохниёз Мусо ўғиллари бир неча йил Афғонистон диёрида бўлиб ватанга қайтганлар. У киши муносабат топиб оиласи ва дўстлари билан бирга 1973 йил июнь ойида Амир Олимхоннинг қабрларини зиёрат қилганлар. Ҳикоя қилишларича, амирнинг мақбараси Қобул шаҳри теvaraгидаги «Шахидони ислом» («Ислом шахидлари») қабристонида бўлиб, қабр тошига ушбу сўзлар битилган экан:

«Бу қабр соҳиби алам-ситамга тўла амир бўлмиш ва салтанат сурмиш зоти олийнинг бир қафт тупроғидан хотира бўлиб, бу киши Бухоройи шарифдаги манғитлар сулоласининг еттинчи ва охириги саодатпаноҳ подшоҳларидан эдилар. Яъни бу жаноб Аллоҳнинг мағфиратига сазовор бўлган Амир Саййид Олимхон ибн марҳум Амир Саййид Абдулахадхон ибн Амир Музаффархон ибн Амир Саййид Насруллахон ибн Амир Ҳайдархон ибн Амир Шохмурод — бу киши маъсум Ғозий лақаби билан ҳам машхур — ибн Амир Дониёлхондурлар. Бул марҳумнинг Бухоройи шарифда амирлик салтанатининг ўнинчи йилида рус қофирлари томонидан Бухоройи шариф босқинчилик билан истило қилинганча, фисабиллиллоҳ мухожир сифатида қўшни юрт бўлган Афғонистонда паноҳ топган эдилар. Орадан йигирма уч йил ўтганча, 64 йил умр қўриб, бу ислом мамлакати ерида 1323 шамсий йили саврнинг бешинчи шанбаси куни ва хижрий қамарийга мувофиқ 1363 йили жумодил аввал ойининг бешинчисида (1944 йил 28 апрель куни) бу фоний дунёдан кўз юмдилар.

Йигирма уч йилдан бери ул зоти олий мана шу тупроқда ётиб-дурлар».

Ҳаёти ва фаолияти йиллари

- 1881 — Бухорода манғит ўзбеклари сулоласидан бўлмиш Амир Олимхон Карминада туғилди.
1893—1896 йиллар Амир Олимхон Петербургда ўқийди.
1896 — Амир Олимхон Петербургдан Бухорога қайтади.
1898 — Амир Олимхон Насаф вилоятига ҳукмрон этиб тайинланади.
1910 — Амир Олимхон Кармина волийси.
1911 — Амир Олимхон Бухоро мамлакати тахтига ўтиради.
1921 — йили Амир Олимхон Афғонистонга кўчади.
1944 — йили Амир Олимхон Қобилда вафот этади.

Техмуҳаррир *Х. Бобомухамедова*
Корректор *Р. Ермақов*

ИБ № 6109

Тертипга берилди 10.07.91. Босишга рухсат этилди 20.08.91. Қоғоз 60×90 ¹/₁₆.
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Офсет усулида босилди. Шартли босма т. 2,0
Ҳисоб-нашриёт т.2,0. Буюртма № 201. Нусхаси 100000. Нархи 3 с.

ЎзССЖ «Фан» нашриёти: Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССЖ «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, 700170, М. Горький шох кўчаси, 79.